

Gönczöl Enikő
AZ ELVONT TÖRTÉNELMI FOGALMAK TANÍTÁSA

A nyelv és a gondolkodás¹

A múltra vonatkozó ismeretek közvetítése mellett, a történelem tanításának – és minden más oktatásnak is – alapvető célja a gondolkodási képesség fejlesztése is. A gondolkodás szorosan kapcsolódik a nyelvhez, minősége pedig a nyelv használatának minőségéhez. Nyelvünk jelentést hordozó alapegységei a szavak, amelyek a bennünk és körülöttünk lévő sokszínű, sokrétegű, megtapasztalható valóság verbális szimbólumai. A gondolkodás alapegységei pedig fogalmak, amiket a szavak kötnek össze a való világgal. A fogalmak a szavak által szimbolizált tények – tárgyak, személyek, jelenségek, viszonyok, érzések, elképzelések stb. – lényeges vonásait összefoglaló, a tudatunkban kialakuló gondolati tartalmak.

A fogalmak tehát olyan szavak, amelyek szimbólumként a dolgok egy bizonyos, kisebb vagy nagyobb halmazát jelölő osztályokra vonatkoznak. A tudatunk fogalmait létrehozó gondolati művelet, az absztrakció, amely az emberi létezés alapvető jelensége, és fő mozzanata a dolgok lényeges és lényegtelen vonásainak szétválasztása, a lényegesek kiemelése és a lényegtelenek elhagyása. A fogalmak megszületése tehát a legfontosabb sajátosságok alapján történő kategorizálás eredménye.

A fogalmak általánossága

A fogalmak különböző mértékű általánosításokat fejezhetnek ki. Ennek megfelelően elhelyezhetők egy képzeletbeli skálán – a legkonkrétabbaktól az egészen elvontakig, amin belül többféle alcsoport is elkülöníthető. Témánk szempontjából azonban nincs szükség nyelvészi pontosságára e téren. A tanítás és a tanulás nézőpontjából itt most elegendő, ha három alapvető típust különböztetünk meg.

- **Konkrétrnak** rendszerint akkor nevezünk egy fogalmat, ha az adott szó magába foglalja, többé-kevésbé kifejezi annak a dolognak az összes specifikus jellemzőjét, amit szimbolizál (például: király, pápa, tized, miniszterelnök, serviens, keresztes lovag, holokausz stb.). Az ilyen fogalmaknak a legkönnyebb az elsajátítása. Ez a tapasztalás és a környezeti hatások révén, folyamatosan és spontán módon is megtörténik a kisgyermekkortól kezdve, a beszéd fejlődésével párhuzamosan. A gyerekek életkorának megfelelő, érdekes és hatékony módszerek alkalmazása mellett, az iskolában is ezek tanítása a legegyszerűbb. Elég lehet hozzá a dolog pontos megnevezése, szemléltetése, illetve a fogalom rögzítése a gyakorlás különféle, minél aktívabb formáinak segítségével.
- **Általánosnak** azokat a fogalmakat hívjuk, amelyek a hasonló jellegű konkrét fogalmakból kiemelt közös vonások révén jönnek létre (például: királyság, köztársaság → államforma; iszlám, buddhizmus, kereszténység → világvallás; törvény, rendelet → jogszabály; demokrácia, diktatúra, autokrácia → kormányzási forma; stb.). Az ilyen fogalmak megértése és kialakítása már kicsit nehezebb, mint az előbbieké, és ritkán elég

¹ A cikk a TTE által kiírt *Fogalmak* fogságában, avagy hogyan tanítsuk az elvont, gyerekek számára sokszor érthetetlen történelmi szakkifejezéseket *című pályázatra* készült.

hozzá a tanári demonstráció. A diákok aktív részvételére, személyes erőfeszítésére, gondolati műveletek végzésére van szükség ahhoz, hogy jelentéssel teljenek meg az ilyen típusú kategóriák. Az kell hozzá, hogy a tanulók számos konkrét példával találkozva, azokat – a fogalom nézőpontjából releváns szempontok szerint – elemezve és összetevőkre bontva, felismerhessék és maguk fogalmazhassák meg azokat a közös jellemzőket, amelyek révén létrejön, illetve érvényes egy általános fogalom. S amelynek, mint befoglaló halmaznak, részét képezik a megvizsgált konkrétabb fogalmak.

- Az általánosaknál is nehezebb azoknak a kifejezéseknek a gazdag jelentéssel bíró átadása, illetve a tanulók oldaláról nézve belsővé válása, melyeket **elvont** fogalomként szoktunk azonosítani. (pl. hatalom, politika, hit, elnyomás, lojalitás, megtorlás stb.) Ezek úgy keletkeznek, hogy sok konkrét fogalom közös jellemzői közül valamelyik fontosnak tartott elemet kiragadjuk (gondolatban „elvonjuk” a többi mellől), s így azok sokféle és olykor egészen különböző kontextusban is értelmet nyerhetnek. A szavak közül az ilyen típusú fogalmak állnak a legtávolabb a közvetlenül érzékelhető valóságtól, és az egyszerűen meghatározható, mindenki számára nagyjából ugyanazt jelentő értelmezéstől. Olyannyira, hogy felvetődik a kérdés, esetükben használható-e egyáltalán a „megtanítás” kifejezés. Az elvont fogalmakra ugyanis különösen érvényes a konstruktivista pedagógiának az az állítása, hogy a tudás mindenkiben egyedi módon – a tudatában már meglévő, korábbi elemekre támaszkodva, azokat újra rendezve és sajátos módon tovább építve – jön létre. Az ilyen fogalmak esetében a tanulási folyamat nagyobb része ezért a tanár számára szinte láthatatlan. Hagyományos tudásmérő tesztekkel nem ellenőrizhető, legfeljebb terjedelmesebb írásbeli vagy szóbeli szövegalkotás révén válik több-kevésbé megsejthetővé, hogy egy diák milyen mélységben sajátította el az adott fogalmat. Ám ennek megítélése ekkor sem mentes a szubjektivitástól.

A fogalmak fontossága

Ma már minden nap szinte befogadhatatlanul nagy mennyiségű és rendezetlen halmaz jut el hozzánk az információknak, amit jó esetben – kategóriák és gondolati struktúrák révén –, a fogalmak tesznek kezelhetővé. Az érés és a tanulás során fokozatosan bővülő és egyre magasabb szinten strukturálódó személyes fogalmi hálók teszik képesé a felnövekvő embert arra, hogy mindinkább képes legyen a közvetlen észlelést meghaladó módon is értelmezni a világot.

A fogalmi háló fejlődése egyúttal fontos szerepet játszik annak a képességnek a kialakulásában is, hogy a lényegileg hasonló dolgokat, hasonlóan lássunk akkor is, ha azok a felszínen esetlek különbözőnek tűnnek. A fogalmak segítségével tudunk feltárni egyedi jelenségeket meghatározó szabályokat. Az ilyen szabályok segítségével aztán olyan elvont világok – vagy célként megfogalmazott jövőképek – is felépíthetők, mint például a demokrácia, a fékek és ellensúlyok rendszerére épülő kormányzás, az inkluzív oktatás, a felebaráti szeretet vagy a társadalmi szolidaritás. Ugyanakkor persze olyan gondolati konstrukciók is, mint a különféle összeesküvéselemlétek, vagy a manipulatív médiaüzenetek.

A pontos és világos fogalmak segítik a gondolkodást, az igaz és a hamis állítások, a tények és a vélemények elválasztását, s általában a világban való eligazodást. A pontatlan fogalmak viszont elbizonytalanítják a gondolkodást, téves következtetésekhez vezethetnek,

megzavarhatják a tanulási folyamatot, rontják a tájékozódási képességet és kiszolgáltatottabbá teszik az egyént a külső befolyásolási szándékokkal szemben.

A fogalomépítés pedagógiai eszközei

Minden érvényes fogalom a valóság egy szeletének absztrakt képe, amivel gondolati műveleteket lehet végezni. Mivel nyelvi formája a szó, a fogalmak hálóját együtt fejlődik a szókinccsel, a gondolkodással és a nyelvi kifejezőképességgel. Épülésének ezért fontos eszköze a szóbeli és írásbeli szövegértési és szövegalkotás képesség keresztantervi fejlesztése – amelyben minden tantárgy minden tanára megtalálhatja a maga szerepét.

A történelem tartalmi területéhez kapcsolódó fogalmak kialakítását, a tudatba való beépülését és a rendszeres használat általi megerősödését különösen jól segíthetik az alábbi típusú gyakorlatok, amelyek szinte bármilyen konkrét témakör esetén jól alkalmazhatók:

- Egyedi történelmi helyzetek, események általános és specifikus (csak az adott helyhez, időhöz és személyhez kötődő) sajátosságainak elkülönítése.
- Adott halmaz – például egy korszak – különböző típusú elemeinek osztályozása, kategóriákba sorolása (megadott, illetve szabadon választott szempontok szerint).
- Komplex jelenségek (például egy forradalom, háború vagy gazdasági válság) tartalmi összetevőkre való bontása (megadott szempontok szerint vagy magasabb szinten a tanulók által választott kategóriák szerint).
- Komplex jelenségek elemi részekre bontásával nyert összetevők közötti alá-, fölé- és mellérendeltségi, valamint a rész-egész viszonyok meghatározása, és vizuális formában való megjelenítése.
- Gondolattérképek, folyamatábrák vagy számítógépes mappastruktúra segítségével elemekre bontott komplex jelenségek szavakkal való elbeszélése, értelmezése.
- Többféle hasonló jelenség közös jellemzőinek keresése (ugyanazon történelmi időszak eltérő helyszíneire, ugyanazon földrajzi helyszínen eltérő korszakokhoz kapcsolódóan, vagy akár a múlt és a jelen összevetésével).
- Különböző módokon nyert fogalmak jelentésének kiterjesztése, finomítása – a kiindulási ponttól eltérő – további konkrét fogalmak asszociatív hozzákapcsolásával, „olyan mint” típusú metaforák társításával, kreatív feladatok részeként kifejezett jelentéssel, vagy „egyszerűen” csak beszélgetve arról, hogy kinek mi jut eszébe róla, és miért.
- Olyan jelenségek keresése, amelyek beleérthetők az adott fogalom tartalmába, mintegy konkretizálva azt, illetve olyanoké, amelyek biztosan nem érthetők bele, vagy esetleg kifejezetten ellentétesek vele.

Az elvont fogalmak szavakkal való meghatározása – különösen kisebb gyerekekben – még nagyon nehéz. Ilyenkor mindig jobb megoldás a rajzos vagy dramatikus kifejezés. Amely megoldásokról aztán beszélgetni lehet, megkísérelve felfejtgetni az ábrázolásban rejlő rétegeket, s egyúttal a szavak által a tudatosulás felé is közelíteni azokat.

A legfontosabb kulcsfogalmak kialakítása

Minden tantárgyi, illetve tudományterületen vannak olyan alapvető, kulcsfogalomnak tekinthető kategóriák, amelyek úgy nyerik el tudásmegtartó, „statikai” és rendszerező funkciójukat, ha fejlesztésük – jó megtervezett módon –, a tanulók mindenkori életkori sajátosságainak megfelelő eszközökkel előmozdítva, végigkíséri az iskolai tanulmányok teljes

időszakát. Ezek lépésről lépésre bővülő jelentéssel, folyamatos használat által és egyre összetettebb gondolati hálóba rendeződve válnak mind letisztultabb formában a szakterülethez tartozó szókincs és gondolkodásmód szerves részévé.

Az ilyen, többnyire komplex és/vagy elvont fogalmak ritkán válnak a gondolkodást és a világban való tájékozódást valóban segítő pillérekké pusztán tanári közlés vagy tankönyvi definíció elolvasása által. Ezek általában nem alakíthatók ki **deduktív** módon – vagyis úgy, hogy a tanár már a tanulás elején meghatározza a fogalmat, elmagyarázza annak tartalmát, példákkal szemlélteti, és ellenpéldák segítségével erősíti a megértését. (Ami speciális jelentésű, konkrét fogalmak esetén járható út lehet.) Az elvont fogalmak kialakulását jobban segíti az **induktív út**. Amikor a tanár példák és ellenpéldák segítségével olyan tanulási helyzetet teremt, amelyben a diákok maguk fedezhetik fel a fogalom tartalmát, és személyes erőfeszítéseik révén körvonalazódik bennük a fogalom jelentése. Az értelmezésben, a jelentésadásban ilyenkor többnyire szerepet kapnak az egyéni tapasztalatok is, melyek egy része az iskolán kívüli világból származik, s amelyek egyúttal segítik is az adott fogalom beépülését a tudatba.

A történelem tantárgy kerettantervi fogalmai

A történelem kerettanterveinek részletes követelményei között megjelenő fogalmak többsége a konkrét kategóriába sorolható, tehát viszonylag könnyen megtanítható és megtanulható, s megfelelő gyakorlatok révén, hosszabb időtávban, felhasználható az elvont fogalmak kialakításához. A témakörök részletes bemutatása előtt azonban mind a felső tagozatos, mind a gimnáziumi tanterv rögzíti azon elvontabb kulcsfogalmaknak a listáját, amelyek folyamatos használatát elvárásnak tekinti az adott életkori csoportban. (Lásd az 1. sz. mellékletet) Ezek az iskolai történelmi tanulmányok teljes vertikumát tekintve szinte azonosak, ami arra utal, hogy kialakításukat a tantervalkotók is lépésről lépésre történő folyamatként képzeltek el. Bizonyára számolva vele, hogy az olyan kifejezések, mint például a politika, a jog, a nemzet, a pénz, a kultúra vagy a világkép fogalma nem jelenthetik ugyanazt egy 10 és egy 18 éves tanuló számára. Miközben az egyes korosztályokon belül is bőven lehetnek értelmezésbeli eltérések akár az egyéni érettség vagy érdeklődés, akár a családi háttérből fakadó különbségek következtében.

A kulcsfogalmak tanításának helyi tervezése

Az általánosabb és elvontabb fogalmak kialakításának feladata időben túlnyúlik egy-egy téma megtanítását, de még az évfolyamokon is, és térben sem zárulhat le a tantárgyi határok nál. A feladat átlépi az iskolán belüli szokásos választóvonalakat, a tanéveknél hosszabb távú, és az egyes tantárgyaknál szélesebb körű tervezést, más nézőpontból nevelőtestületen belüli, és akár intézményi szintek közötti szakmai együttműködést is igényelhet. A pedagógiai munka legfontosabb kérdése ugyanis nem az, hogy egy-egy tanár mit tanít, hanem az, hogy mindannyiuk közös munkájának eredményeként milyen tudás, milyen képességek alakulnak ki az egyes gyerekekben. A szakmai együttműködés, a tanulók érdekében való közös gondolkodás – a koherens fogalmi hálók kialakulását segítő összehangolt tanári támogatás nyújtása – nem anyagi, hanem szemléleti kérdés. A megvalósítás – a helyi lehetőségek és szükségletek függvényében – sokféle lehet. De talán mindenképp érdemes beleérteni e folyamatba a következő lépéseket:

- A megcélzott fogalom (illetve összetartozó fogalmakból álló csoport) lehatárolása, és annak meghatározása, hogy annak kialakításáért, elmélyítéséért kik a felelősek a nevelői

közösségen belül. A csoport együttműködési formájának meghatározása. (Pl.: hol, mikor, milyen gyakorisággal, milyen céllal, kinek a vezetésével, milyen kommunikációs csatornákat használva dolgoznak?)

- A kiválasztott fogalmak tartalmának és terjedelmének közös értelmezése, hiszen sok esetben mi magunk is csak használjuk ezeket, miközben egyáltalán nem biztos, hogy pontosan ugyanazt értjük alattuk. (Pl.: Mi tartozik hozzá a jelentéshez, és mi nem? Milyen kapcsolat áll fenn a vizsgált fogalomhoz tartozó részhalmazok, elemek között?) A sikeres közös munka fontos feltétele a közös nyelv. Ezért, ha szükséges, érdemes külső szakembert is bevonni a tisztázó beszélgetésbe.
- A közös értelmezést a fogalomkörhöz tartozó pedagógiai célok kitűzése követheti. (Miért fontos az adott fogalom, milyen gondolkodási módot, értékeket, üzeneteket stb. akarunk általa megerősíteni a tanulóknak?)
- Az átfogó közös célok meghatározása után kerülhet sor annak átgondolására, megvitatására, időbeli ütemezésére, összehangolására és rögzítésére, hogy ki mit fog tenni a fogalom építése és a hozzá kapcsolódó pedagógiai célok megvalósulása érdekében.
- S végül a tervezésben helyet kell kapnia annak a kérdésnek, hogy a csoport tagjai miként fogják nyomon követni – szükség esetén korrigálni – a folyamatot, illetve meggyőződni arról, hogy valóban haladnak-e a kitűzött célok felé.

Kiegészítő gondolat az óratervi példához

A történelem kerettantervei négy nagy csoportba sorolják a tartalmi kulcsfogalmakat. A példaként általam választott eszme- és vallástörténet dimenzió azonban egy lényeges mozzanatban különbözik a másik háromtól. Ez esetben nem csupán egy ismeretkörrel van ugyanis szó, hanem a személyiséget mélyen érintő, és ezért a feldolgozás során különös tapintatot és toleranciát igénylő területről. Mindig megengedve, hogy – ha nem egzakt tényeket érint –, a tanulók eltérő módon foglalhassanak állást akár még abban a kérdésben is, hogy mit tekintenek az adott fogalom körébe tartozónak, és mit nem.

Valamennyi nagy kategóriára igaz, hogy tanárként mindig lehetőségünk van rá, hogy a fogalomfejlődés jobb minősége érdekében kritikus szemmel tekintsünk azokra a listákra, amelyek a tantervekben megjelennek – anélkül, hogy figyelmen kívül hagynánk az előírt követelményeket. Csak néhány a kerettantervek részletes fogalmi elvárásainak olvasása közben bennem felmerült kérdések közül:

- Vajon nem lenne-e érdemes általános formában is foglalkozni az isten / Isten fogalmával, a többistenhit és az egyistenhit kategóriáinak megtanítása mellett?
 - Az, hogy a világ vallásai döntően a kialakulásukhoz kapcsolódó történeti ismeretek dimenziójában jelennek meg a tanulási folyamatban, vajon nem kelti-e azt a benyomást, hogy mindez csak a „régiség” része, aminek nem sok köze van a mai élethez?
 - Vajon az, hogy az „iszlamizmus” a terrorizmus és a globalizáció kontextusában kap helyet kötelező fogalmak 11-12. évfolyamos listájában, nem teszi-e egyoldalúvá a fiatalokban az iszlámról, mint világvallásról kialakuló képet?
- A felsorolás még folytatható...